

ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ

Ե Ի

ՄԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ

ԵՐ

ՄԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

ՏՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԻՂԻԿԻՈՑ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ-ԼԻՐԱՆԱՆ

A ^{III} 3154

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ռ

Ն. Ս. ՕՇՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Ե Ր Կ Ո Ի Ի Օ Ս Ք

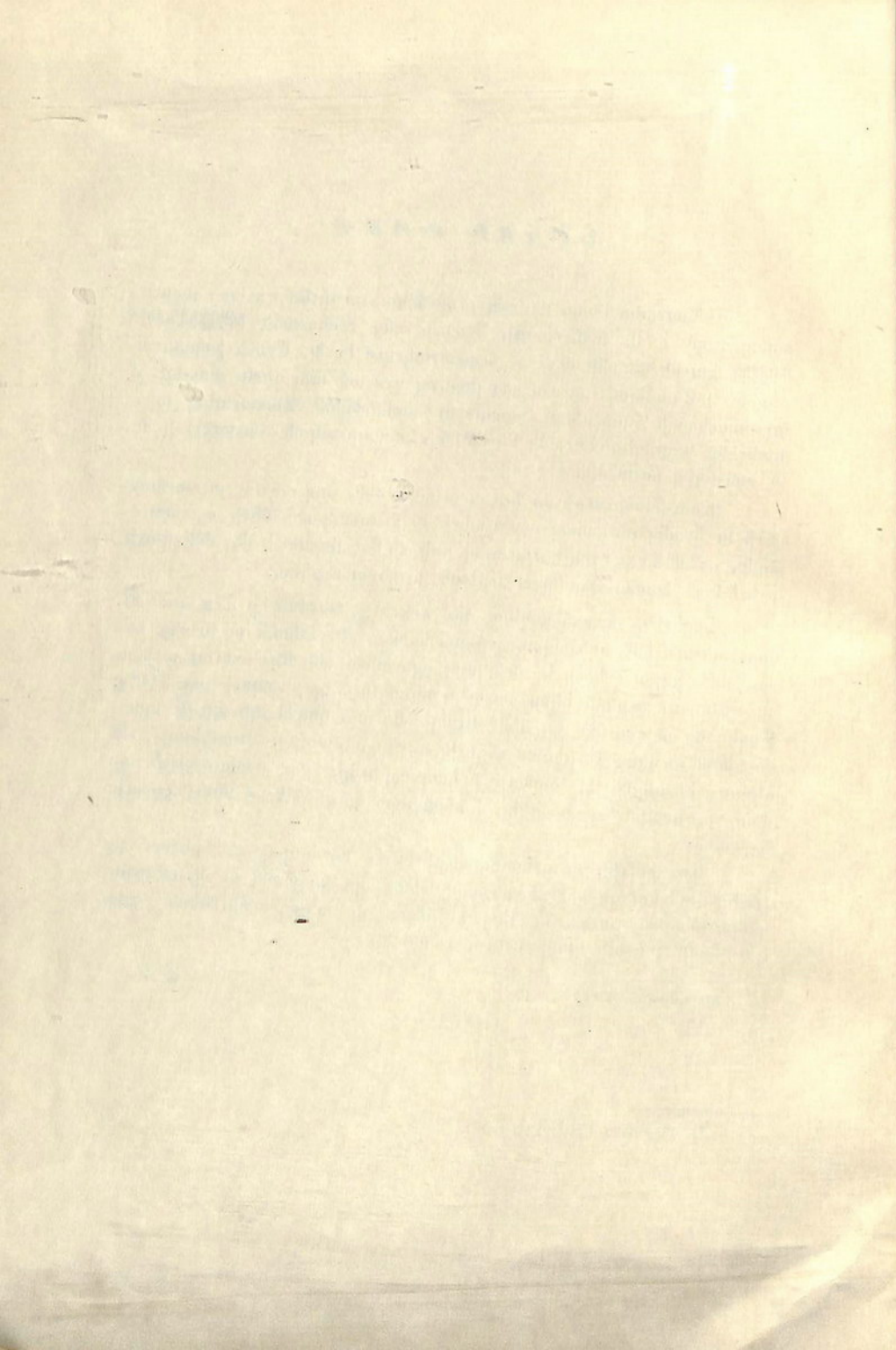
Մենագրական այս փոփոխ ուսումնասիրությունը ռուսաց լեզուով սպագրուած է Ս. Պետերբուրգի Գիտութեանց ձեմարանի ԽՐԻՍՏԻԱՆՍԿԻՅ ՎՈՍՏՈԿ պարբերականի մէջ, որ հրատարակուած էր Ն. Մառի խմբագրութեամբ:*) Մտածելով, որ ռուսաց լեզուով գրուած այս գիրքը մասշէլի չէ արտասահմանի հայութեան, հարկաւոր համարեցինք հրատարակել նորա հայերէնը Կարողիկոսարանի նորածին «Հայագիտական Տարեգիրք»ի մէջ եւ այնտեղից առանձին տեսակով:

Ուսումնասիրությունը կատարուած է միևն յայ անյայտ յուշարձանների եւ նրանց արձանագրությունների եւ յիշատակարանների օգտագործմամբ, ուրեմն եւ իւր փոքր ծաւալով իսկ մի նոր նպաստ է մեր ԺԻ. դարի՝ արեւելեան Հայաստանի պատմութեան լուսաբանութեան:

Հայերէնը հրատարակելու մի երկրորդ շարժառիթ եւս ունէինք. պատահում ենք այժմսպագրութեան համար «Օրբէլեանք եւ նրանց Նորալանքը հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան մէջ» ասուած աշխատությունը, որ յուսանք եկող տարուայ ընթացքում կը յաջողուի լոյս հանել: Որպէս զի սխալուած չլլինինք Օրբէլեանց այս կողմնակի նիւղի պատմութեան լուսաբանութեամբ շեղուիլ գործի ընթացքից, վճանգելով զրքի գեղարուեստական եւ սահուն աւելորդությունը, լաւ համարեցինք այս մասը առանձին հրատարակել, ժամանակին ցուցումներով միայն օգտուիլ ստանից:

Այս փոփոխ ուսումնասիրությունն էլ նոր ապացոյց է բերում, քէ ինչպէ՛ս անտեղեակ ենք մեր միջնադարեան պատմութեան, որ միայն յիշատակարանների, յուշարձանների եւ նրանց արձանագրությունների օգտագործմամբ՝ կարելի կլինի երեսան հանել:

*) Բ. հասար 1913, 216—252:

ՏԱՐԱՍՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԲԵԼԼԵԱՆԻ

ԵՐ

ՄԻՆԸ ԽԱԹՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Ա.

Տարսայիճը Օրբէլեանց տոմարին նշանաւորագոյն ներկայացուցիչներէից մէկն է, Լիպարիտ Օրբէլեանի որդին: Սմբատ «արքայ» ի մահաւանից յետոյ՝ 1273 թուին՝ նա իշխանապետութեան ղրկւին է անցնում և ամենայն փառաւորութեամբ Կոստաւորում մինչև իւր մահը՝ 1290 թիւը: Տարսայիճի առաջին տմուսինը Արուզ իւթնուն էր, ապա՛ւ իմայէլացի, «գուսար տեսն Սիւնեաց», «սր կեղեքրիտանեայ և երեւելի հաւատով և երկեղամ յատուած»: *) Բայց սարս կենդանութեան ժամանակ, որից երեք որդի ունէր որդէն, նա երկորդը կին րեքից իրաչենոյ մեծ իշխան Ջալալի գուսար՝ Մինա իւթնունին: Ներկայ յաղումի նպատակն է այդ տմուսնութեան և նրանից յաւաջ կեղծ սերնդի մասին մի քանի խօսք ասել, որ Օրբէլեանց տոմարագրութեան մասին իմաց մէկն է, որքան հնարաւոր է կեղծ մեղ մինչև այժմ չհրատարակւած արձանագրութիւնների և յիշատակարանների հիման վերայ լուսարանել:

Երբ է կատարուել այդ տմուսնութիւնը: Ստեփանոս Օրբէլեան լիչկով այդ իրողութիւնը, ժամանակի մասին որոշ ոչինչ չէ յայտնում: Բայց նրա խօսքերից հնարաւոր է այդ տմուսնութեան ժամանակը որոշել: «Մա (Տարսայիճ) առեալ զթագաւորն վրաց Դաւիթ՝ գնալը ի աւան իրաչենոյ, ա որդի մեծ իշխանին Ջալալին Աթաբէկն և աւանայր գրայր նորա ի կնութիւն, զՄինա իւթնուն առ կնոք առաջի ա-

մուսնոյն»: *) Այս խօսքերից պարզ է, որ Մինա իւթնունի հայրը, Ջալալ մեծ իշխանը, մեռած էր որդէն, երբ Տարսայիճ հարսնախօսութեան գնաց: Գանձակեցուց յայտնի է մեղ, որ Ջալալ նահատակուել է Թաթարների ձեռքով 1261 (ՉԺ.) **) թ. որով և այդ տմուսնութեան terminus post quem-ը գտած կ'լինինք: Օրբէլեան իւր ժամանակագրութեան մէջ համապատասխան փրկչական թիւը նշանակում է 1263, որ աւելի ճիշդ է: Երկու տարւայ տարբերութիւնը հետեւանք է հայ թուականի սկզբնաւորութեան տարբեր նշանակումի: Իսկ terminus ante quem կարող է լինել վրաց վերալիչեալ Դաւիթ թագաւորի մահաւան տարին, որ Օրբէլեան 719 է նշանակում, ըստ իւր հաշուի հաւասար 1271ին: Ճ Այսպիսով, ուրեմն, Տարսայիճի և Մինա իւթնունի տմուսնութիւնը 1263—1271 թուերի մէջ է կատարուել:

Տարսայիճ արդէն բուսական մեծ հասակ ունէր, երբ տմուսնացաւ Մինա իւթնունի հետ: Տարսայիճի ծննդեան տարին յայտնի չէ. բայց հայրը՝ Լիպարիտ Օրբէլեան՝ յիշատակում է նորա անունը իւր միւս որդիների հետ հարաւանքի շինութեան մեծ արձանագրութեան մէջ ՈՂԱ = 1222 թուին: Ճ Այդ, 1222 թուին նոյն իսկ մի տարեկան համարենք և Մինայի հետ տմուսնութիւնը

*) Անդ, 170: Ղուկ. հրատ. 424:

**) Թիմիխ, 1909, եր. 375: Օրբ. մամ. եր. 26:

Ճ Օրբ. Բ. 171, Ղուկ. 424:

Ճ Անդ. 104 մի մասը միայն. Ջալալեան և անուց. ի մեծն Հայաստան Բ. 174. Այլեւս Սիւսիկան եր. 187: Զարմանալի է, Ջալալեանը կարողութիւն չ'ունի, Այլեւս «Անու», եւ Օրբէլեան «մնր»:

*) Օրբէլեան, Շարճագրութեան հրատ. Բ. 162: Ղուկասեան հրատ. 416:

մամբ: Գիւղի թուրքերից մէկը քարը կտորել, երեք կտոր է արել և չարել իւր պարտէզի ցանկապատի քարերի մէջ: Բարերազգարար կարելի է ամբողջութեամբ մասին զաղտաբար կազմել, կտորներն իրար մօտ քրքրելով: Մոտոցել ենք նշանակել քարի մեծութիւնը: Լուսանկարչական պատկերը ցոյց է տալիս, որ Ջալալեան չափազանցութիւններ է արել իւր նկարագրութեան մէջ: Քաջերունին ևս սխալուած է խոյր աւանելով Մինո իրանի գլխին: Կտոր կողքի տաանձին առանձին տխրաների

խանների զգեստաւորութիւնը, բայց աշտեղ ևս կտորը ենք անցողակի չեւտել, թէ թաթարական ազգեցութիւնից ազատ չէր այն: Հէնց Տարաւիճ ինքը Ապագա իրանից չառ անգամ նուէր է ստացել նորա զգեստը «յոսից մինչև ցղլախն, և զկամարն ի համակ ոսկւոյ բազմազին ակամբք և մարգարտօք լըցեալ»^{*)} ԺԳ. դարու ուրիշ հարթաքանդակների մէջ երևում է կամարի (զօաի) դարձածութիւնը:^{**)} Թեւեղը նեղ չեն: Աթուր լարձրաթիկունք չէ. երևում են միայն վերին երկու ծալքերը: Տար-

(Պատ. 1) Տարաւիճի և Մինո Խաթունի պատկերաքանդակը:

վրայ նստած են Տարաւիճ և Մինո իրաններ: Տարաւիճ թող ունի գլխին, որի յետևից կախուած զոյգ արտախուրակները, ուրուսն և փունջաւոր: Կախուած են և ուրիշ ժաղաւէտած զարդարանքներ, որ պարզ չեն: Քարն այնքան մաշուած է, որ տարաբազարար հողաւորի մանրամասնութիւնները նկատելի չեն, բայց երկար է, լայն և ծածկուած է մինչև ամենը: Ուրիշ տաթիւ մենք կ'պարզենք ԺԳ. դարի հայ իշ-

տոյիճ ունի սլորուն բնչացք և երկար միկուք: Աջ ձեռքը գրել է կրծքին, իսկ ձախք ծնկան վերայ: Այս քանդակը լուսանկարել և հրատարակել է յետոյ նաև Ե. Լալայեան, Ազգ. Հանդ. -ի մէջ, 1913-ից յետոյ: Ձեռքի տակ չունինք, տեղը նշանակելու:

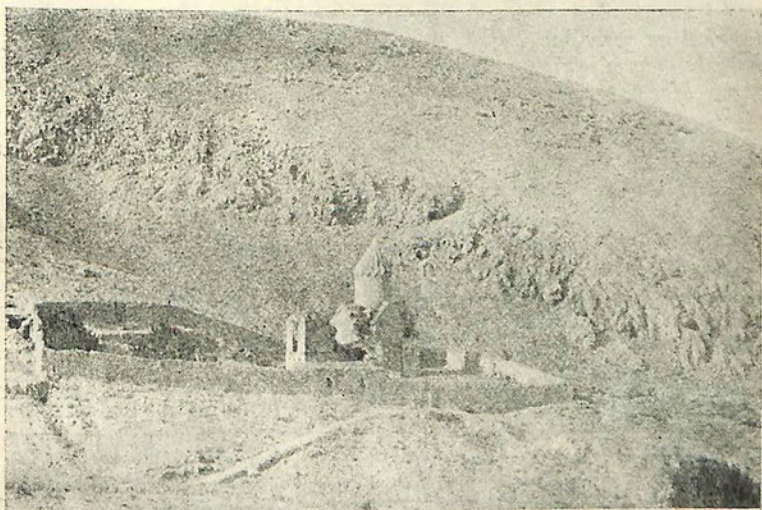
^{*)} Օրբ. Բ. 170: Դեպ. 423:

^{**) Տե՛ս մեր «Խոսակերտ» Ա. Նուաբը, ԹԺՖ. իս, 1912 եր. Բարեթի եւ Ամիր Հասանի հորտաւանդակները՝ Գկ. 2 եւ 3: Ամիր Հասանին կրկին անգամ մեր Խոսակերտ Բ. եր. 213, պատկ. 56:}

կարող, բայց ուրիշ տղերներին զիտենք, թէ Օրբէլեանց կալուածներն բնկնում էին Գեղարքունիքում՝ Սեւանայ լճի հարաւարեւմտեան ափերին, Նորատուաց գիւղում։ Մճաղածնորը արձանագրութիւնների մէջ կրկնուող տնտեսներից մէկն է։ Բայց ճիշդ տեղը որոշել չենք կարող։ Տարալիճ այս նուէրները տալով, միարանները պարտաւրում են զտակին և Պետրոս և Պողոս սուրբերկների տներն բոլոր եկեղեցիներում պատարաւ մատուցանել։ Ա. աւուր ինձ Տարալիճիս, Ա. աւրն

Աստուած ողորմեայ տան»։ *) Այս արձանագրութիւնը թուական չունի, բայց պէտք է 1287 թուականից առաջ գրուած լինի, քանի եպիսկոպոս չէր ձեռնադրուած Ստեփանոս Օրբէլեան։

Նոյն Ամաղուի Նորավանքին ոմն, հաւանորէն Զուրջեաններից, արձանագրութիւնը թերի է, նուէրներ է տալիս «Իշխանս թեան Տարալիճի մեծ իշխանի, եղբարն Սմբատայ արքայի, և, տմուսնոյ իւրոյ Մինայ կոթմանին, որ զուսոր էր Զաւլին Աղւանից արքայի»։ **)

(Պատկ. 2) Զինգերլուի Ա. Կարապետի բնիկանուր տնտեսաց

ամուսնոյ իմոյ Մինայ կոթմանին»։ *) Յատկաբարում մի քանի եկեղեցիներ կային։

Տարալիճի և Մինայ կոթմանի հրամանով է շինուած և Նորավանքի հիւրատունը։ Նշանակուած կալուածների արդիւնքը, ինչպէս գրում է տեղի Սարգիս եպիսկոպոսը, պէտք է զորմագրուէր «ի հիւրերին պէտքն, անց(ւ)ր աւտարքն և և կամ ուտելիքն ուտեն, պարտնացն տգաւթք, երախտուորացն աղաւթք և

Մինայ կոթմանը մի արձանագրութիւն էլ ունի կոթման վանքի աջակողմեան խորանի վերայ. «զՄինայ կոթման զուսոր մեծ իշխանին Զաւլին և ամուսին Տարալիճին յաղաթա յիշեցէք»։ ՝ կոթման վանքը Դոփեանների գերեզմանատունն էր, իսկ Դոփեան Գրիգոր իշխանը Մինայի և Տարալիճի զսանր Ասիայի ամուսինը։

Տարալիճ մուսում է Արփայի դա-

*) Սիսակ. 203:

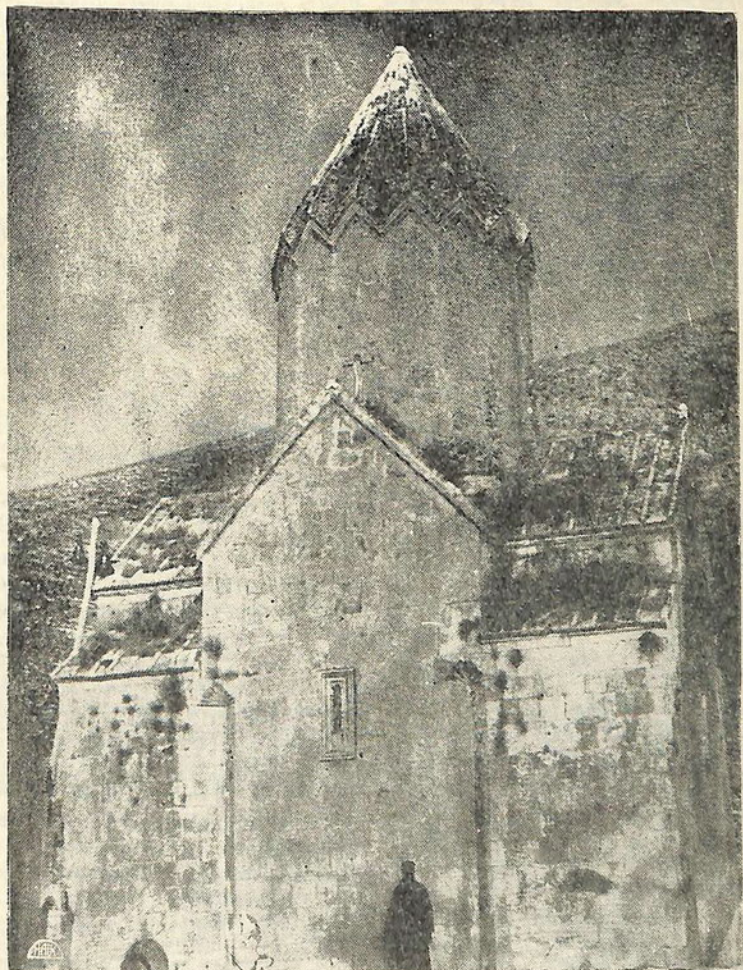
**) Զալպեան Բ. 176. Ալիւան Սիս. 198:

՝ Զալպեան Ա. 106. Շահխաթուհեան Բ. 363. Մակար Եպս. Բաղսու դարեան. Արցախ 195:

*) Զալպեան Բ. 161: Ալիւան, Սիսակ. 154:

Ասփան ինքն ունի երկու արձանագրութիւն տառնց թուականի կաթարայ վանքում: Դոցանից մէկի մէջ իրեն անուանում է «գաւար արքայաշուք իշխանին Տարաշիճի, թագադարմ մուրն իմոյ Մինա կաթունին»: Ուշագրութեան ար-

կարող ենք տեսի, որ արձանագրութիւնը գրուած է 1298 թուից յետոյ, երբ մահուա Մինա կաթունը: Արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ նա նպատակ է իւր ամուսնուն եկեղեցւոյ շինութեան մէջ և ուրա Յովհաննէս կաթուղոսի

(Պատկ. 3) Ս. Կարապետի տաճար

ժանի է, որ «արքայաշուք» և «թագադարմ» բառերը կան նաև Տարաշիճի և Մինա կաթունի տապանաքարերի արձանագրութիւնների մէջ: Եթէ այս աւերչութիւնը գրական է, աչն ժամանակ

ձեռքով կանգնել քեմի տեղանը, նուիրելով «կաս ճագր... և մէկ բաճի ջուր»: *) Արձանագրութիւնը գրուած է քեմի ճագրտին: Նոյն վանքի մօտ Ասփան Թար-

*) Զայ. Ա. 205. Մակար Եպ. Արցախ 194:

Գ.

Նախընթաց զլիկ մէջ տեսանք, որ Տարապիճ Մինա խաթունից ունէր և մի որդի՝ Զալալ անունով: Հօր մահուանից յետոյ «որդիք նորա վիճէին ի վերայ տէրութեան և իշխանութեան հօրն»: *) Տարարազդարար պատմիչը մեզ մանրամասնութիւններ չէ տալիս այդ մասին: Օրբէլեանների մէջ ժառանգութեան կարգը պէտք է անդրանկութեան համաձայն լինէր, ինչպէս և միւս հայ իշխանների մէջ: Ելիկումին պիտի պատկանէր իշխանապետութեան իրաւունքը ըստ երևույթին առանց առարկութեան: Բայց ի՞նչ առարկութիւն կար, այդ բուն եղբայրների կողմից լինել չէր կարող: Սակեմանս 1287 թուականից կայսկուպոս էր ձեռնադրուած Նորավանքի և Տաթևի աթոռների համար: Ոչ փախաւորական և ոչ Զալալ հիմք չունէին այդ մասին վիճ ընտելու: Սոցա վէճը կարող էր միայն թափել խնդրի լինել: Մեզ թուում է, թէ իշխանապետական իրաւունքների համար վէճ յարուցանողը Լիպարիտ Օրբէլեանն էր, իվանէի որդին, իսկ Զալալը վիճը մի՛ միայն կալուածական ժառանգութեան խնդրի կարող էր լինել:

Հայ Օրբէլեանց «տէրութեան» իսկական հիմնադիրն էր Լիպարիտ Օրբէլեան, Ելիկումի որդին: Նորա որդիքն էին Ելիկում, Սմբատ, Իվանէ, Փախարազուլայն և Տարապիճ: Հօրն յաջորդեց անդրանիկ որդին Ելիկում, որ, ըստ ստութեան Ստ. Օրբէլեանի, զեղաւոր էր և Նիբիկերտի պաշարման ժամանակ Աւագի հրամանով: **) Ելիկումին

յաջորդեց նորա եղբայրը Սմբատ, իսկ սորան Տարապիճ 1273 թուին: Այս էր Օրբէլեանց իշխանապետների յաջորդութեան կարգը ըստ եղբայրութեան: Եթէ ճշգրտութեամբ պահանջուի լինէր անդրանկութեան և ուղիղ գծով յաջորդութեան կարգը, Ելիկումից յետոյ պէտք է իշխէր ոչ Սմբատ, այլ Բուրթէլ, Ելիկումի որդին: Բայց հօր մահուան ժամանակ նա չառ փոքր էր և Օրբէլեանց վիճակը սառնադական, հալածուած Աւագեանների կողմից: Սմբատն էր, որ պաշտպանեց սրբերին, երկիցս զիմէջ Մանկու խանին և զբաւեց թաթարների պաշտպանութեան ու խորհրդավորութեան: Կարելի է տակ ըստ իր անձնական յատկութիւնների, խոհմ քաղաքականութեան շնորհիւ ապահովեց հայ Օրբէլեանների իշխանապետութիւնը և նորա փառաւոր շրջանի պատճառը դարձաւ: Բուրթէլ՝ հազիւ երկուսուսքուսական հասակը թեւաւորում, ընկաւ պատերազմի զաւտուած թեւեղ գետի ափին 1261 թուին, Հուլիոսի և Բերքայի զօրքերի ընդհարման ժամանակ: Նորանից առաջ մեռած էին Սմբատի եղբայրները՝ Իվանէն և Փախարազուլայն: *) Իրերի բերման հետեւանքով Տարապիճ 1261 թուականից Սմբատի օգնականն էր, իսկ 1273 թուին յաջորդը դարձաւ: Իվանէի որդին Լիպարիտ այդ ժամանակ փաթարհասակ պատանի էր և հօր եղբոր զէմ ոչ ինչ առարկութիւն անել չէր կարող: Ուրիշ էր նորա մահուանից յետոյ՝ 1290 թուին. Տարապիճի անդրանիկ որդին Ելիկում և Լիպարիտ համարեա հասակակից էին, գուցէ և վերջինս աւելի աւագ. հայրց էր, թէ որին պէտք է անցնէր իշխանապետութեան իրաւունք: Ահա այսպէս ենք հասկանում մենք Օրբէլեանի վերոյիշուած խօսքերը:

Վիճողները զիմում են Արզուն խանին, որ «կացուցանէ իշխան ի վերայ ամենայնի» Ելիկումին: **) Տարապիճի երկարամեայ իշխանապետութիւնը, Արզունի հետ ունեցած անձնական ծանո-

*) Օրբ. Բ. 177: Ղուկ. հրաւ. 430:

**) Նիբիկերտի առումն, քոս Փանսիկեցու, եղել ԶԹ=1260 թուին, իսկ Աւագի վախճանը 1250 թուին (Փանս. 105), որին համաձայն է և Օրբէլեանց (Բ. 144-158, Ղուկ. 412): Այսպէս ուրեմն Ելիկում Նիբիկերտի պաշարման ժամանակ Աւագից դեպակուր լինել չէր կարող: Բայց դրանից Օրբէլեանի խօսքի համեմատ (Անդ. 161, Ղուկ. 405) Սմբատ 1251 թուին աղղկ յաջողել էր եղբոր և սեպուած Մանկու խանից գնալ իւր իրաւունքներ պաշտպանելու համար: Եթէ Ելիկումի՝ Աւագից դեպակուր լինելու պատճառով իւր ցելոյ է, այդ պէտք է եղած լինի 1249-50 թուից առաջ կամ մօտաւորապէս այդ ժամանակներից: Այլեւս մերս մանր եւսմանովս է 1256 թուին (Սիսակ. եր. 93):

*) Օրբ. Բ. 162, 106: Ղուկ. հրաւ. 405-415:

**) Անդ. 177-8: Ղուկ. հրաւ. 430:

թէ 1256 թուին Մանկու Խանին արած երկրորդ այցելութիւնից յետոյ՝ «տիրեաց տմենայն գաւառաց և գիւղից իւրաց (որոնց մասին խօսք եղաւ վերեւ), բայց յետ իւր կամաւ վասն սիրոյ իւր արանութեան, սմանց դարձայց և եթող յետ տաւ և անդ ի գիւղից և յաղարտեաց. և զայլն հաստատեաց սեպնական»

հայրենիք իւրոյ ազգին և զաւտակաց»։ Յետ դարձրած կայաւածներ ի մէջ կարեւորը, կարծում ենք, Ազատեն էր իւր կերտիլ, կային գաւառում, որ չափ հեռու էր Օրբելիանների կեդրոնից, և չէ յիշատակում այնտեղեւն հրանց կալւածների չարքում։

Դ.

Ա՛րդ, այս գաւառների մէջ ո՞րտեղ էր ընկած Զալալի բամբնը։ Նախքան թաց գլխի մէջ տեսնաք, որ Ստեփանոս Օրբելեան Զալալից գնել էր Չուա գիւղը էլլիի գետակի հովտում։ Էլլիի գետակի հովիտը, յատկապէս ձախակողմին ընկած երկրները Մեհնաւանեանց իշխանական տոհմի սեպնականութիւնն էր, և ուրեմն Զալալ ժառանգութիւն ստանալ կարող չէր։ Արփայի հիւսիսի մեծ ճիւղից տրեւմուտք ընկած երկիրները, ներկայ Քէշիշփեանդ, Օրթափեանդ, Բաշփեանդ, Արփադ եւլն. գիւղերով, այսինքն Թեաքատուրուբան լեռների հարաւային փեշերը մինչև Արփայի բուն հովիտը Պաօշեանց սեպնականութիւնն էր։ Աւելի աւրեւելք, Դալիկ թափայի հարաւ-արեւմուտան փեշերը մինչև գետովը Հերհեր գիւղով Շահուանեաց տոհմի կալւածաներն էին։ Այս երկրամասերից աւելի հիւսիս, Թեաքատուրուբանի միւս երեսին ընկած էր Եղեղեաց ձորը նայնանուն մեծ աւանով։ Մենք սեսանք, որ Ալիշանի կարծիքով այս աւանը Զալալի ժառանգութեան մաս պիտի լինէր։ Բազմաշխատ գիւղականը թիւրիմացութեան մէջ է ընկել, Դալիկձորում ոտանաւորով գրուած մի յիշատակարանի խօսքերից։ Աթոռակալ Տարսայիճն արդարեւ Մինա Խաթունի թոռն է, Զալալի որդին, բայց ոչ աշխարհիկ իշխան, այլ Սիւնեաց արքայիսկսպան, որ ինչպէս կ'տեսնենք «յորովայնէ մուր»՝ նուիրուած էր Աստուծոյ, և ուրեմն Խոսրովիկ անունով որդի ունենալ կարող չէր և ոչ Տարսայիճեանց տոհմի նահապետ լինել։*) Եղեղեղում և նայնանուն ձորում Զալալի արդուց (արքայիսկսպանը չ'հաշուում) ոչ մի յիշատակ չ'ունինք։ Ընդհակառակն

թէ՛ յիշատակարաններից և թէ՛ արձանագրութիւններից միանգամայն պարզ է, որ Եղեղիսը Ելիկումի և նորա որդուց ժառանգութիւն մնաց։ Ազուլիւի Ս. Յովհաննէս եկեղեցու ձեռագիրներից մէկը, գրուած «ի մայրաքաղաքիս Եղեղիս», ՁԾԵ=1306 թուին, «Իշխանութեան այսմ նահանգի իշխանաց իշխանի բարեպաշտ և ամենաբարեպաշտ Բուրթէլին և Բուզգալին որդոց Քասաթը և փառազարգ իշխանաց իշխանի էլիկումի որդւ մեծին Տարսայիճին»։**) Նույնապէս գաւառի վարդապետ գիւղի եկեղեցւոյ աւանդաններից մէկը, որի յիշատակարանը արտագրել էր մեզ համար պ. Պատմական Բուշմանեան, գրուած է դարձեալ նոյն սեղ եղեղիսում «ի թիւրքերութեան արեթական տաճարին ՉկԴ. ի քաղաքիս Եղեղիս ի աշուրութեան արեաց զհնազանի և իշխանաց իշխանացի, մեծ կամի և կողմնակալի Բուրթէլին և նորին հարազատի Բուզատիին»։ Եղեղիս աւանի եկեղեցիներից մէկի արեւելեան պատին գտնուած է սոյն Բուրթէլի և որդուց արձանագրութիւնը. «ար յս քս ամ աւղնէ Բիրթէլին, Բէշփեշին և Իլմանէի»։**)

Արփայում, Նորամուտում եւս Զալալի և որդուց մասին ոչ մի յիշատակութիւն չկայ, բացառութեամբ Մինա

*) Ազգ. Հանդ. 1904, 171։ Այժմ Հարմարի համալսարանի անգլոսլոնոքից։ Այս յիշատակարանի համեմատ Յոսեփեւ Արքեիս արդեւ 1306 թուին Սիւնեաց արեւիսկսպան էր։ Ալիեան, ուրեմն, սխալում է Սեփանո Օրբելեանի մահը 1309 թուին ճանաչելով եւ նորա գերեզմանի բուսկանը ՁԾԻ արագրելով։ Փաթրեուցի կարգում է ՁԾԻ (Արար. 1890, եր. 396/7)։ Նորա մահը կարծում ենք պէ՛տ է ճանաչել ՁԾԻի սկզբում (սես Շալիքի թ. 3, 1947, մեր յօդուածը)։

**) Տ. Ալիեան, Սիւսի, 148։

*) Ալիե. Սիւսի. 148 եւ 94։

Մանգիւնքի և ձերմանիսի ջրերով՝ խառնուած է կոստրովի վտակի հետ, դանւում է պտտմական Ուրծ ուսանը: Այդտեղ են այժմ Քէշիշփեանդ կամ Քէշիշփաղ քրդարեանի և Գարբարաղար թախարարեանի գիւղերը: Քէշիշփեանդի լանքակ կիկղեցիների մի արձանագրութեան համեմատ 1348 թուականին ոմն Մերսնական և իւր կենակից Բահրում տալիս են «ոգորմութե» (կամ ոգորմութե) պարսն իշակումին» իրենց այգին որ անանիի միտրաններին: Մենք համոզուած ենք, որ այս իշխկումը ոչ այլ սք է, րայց եթէ Զաւալի որդին՝ Տարսայիճի որդի իշխկումը մեռած էր արդէն «Թլին Չիթ» = 1300, իւր գամբարանի արձանագրութեան համեմատ:*) Չեսարի կղբայր Ելիկումը, որ յիշուած է ՉՁԱ = 1332 թուին Ալէիմի կարուանատան արձանագրութեան մէջ,**) գմուար թէ նոյն լինի այս Ելիկումի հետ: Չեսարի և իւր կղբայրների կալուածներն ընկնում էին ճանդուրթարան և նոյն կարուանատան չուրջը եղած լեռների վերայ և աշտեկից բղխած վտակի հովտում, որ Եղեգեացի ձորի արեւմտեան բերանում, Հասանի գեղի մօտ խառնուած է

Եղեգեացի գետի կամ Արփայի հիւսիսային ճիւղին: Ալիշան այդ ջուրը Սուլիմայի գետակ է անուանում և հովիտը Սուլիմայի ձոր համանուն բերդի պատճառով: Այդ լեռները անջրպետ էին կազմում վտոց ձոր և Գիւլարթունիք գետանների մէջ. այդտեղ են ընկած այժմ Հարս, Բարաղլուխ, Աղքենդ և Նուր գիւղերը: Լիպարիտ և նորա սերնդի բամբնը այս կողմերն էր ընկած. այդ հաստատուած է ոչ միայն Չեսարի և նորա կղբայրների անուն և հետ կապուած արձանագրութիւններով, այլ և մի յիշատակարանով, որ գրուած է «ի գեղս որ կոչի Հարս, ընդ հովանեա սուրբ Աստուածածինին, յիշխանութեան բարեպաշտ պարսին Լիպարիտ, յառաջնորդութեան արհի կալիսկպոսի տէր Սարգսի»*) Այս յիշատակարանից պարզ է, որ դեռ եւս Տարսայիճի կենդանութեան ժամանակ Լիպարիտ այս կողմերի կառավարիչ էր նշանակուած, իսկ նորա մահուանից յետոյ՝ Ելիկում, մշտական ժառանգութիւն է տալիս նորան և նորա որդեցը: Այսպէս ուրեմն, Ուրծում յիշուած պարսն իշխկումը Զաւալի որդին է և Ուրծը նորա ժառանգութեան մասը:

Ե.

Զաւալի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները չափ չեն: Ստեփանոս Օրբէլեանի տակով Բայտուն Զաւալ իշխանի ուղարկում է Ամարաս և «ետ տանել առ ինքն զգաւազան սրբոյն Գրիգորի»: «Ընդ նմին տարան և զըսքանչիլի խաչն աստուածահրաշ, որ ի հին ժամանակաց կայր անդ, կազմեալ ի համակ ոսկու և գարգարեալ՝ 36 աւիամք պատուականօք. և այս ի մասնելոյ իրբր և անզգամ իրիցս մի ի նոյն վիճակէ»: Այս գէպքը պէտք է 1295 թուին պատահած լինի, կրթ Բայտուն արքայական գահը բարձրացաւ և ընկաւ: Իրբի գիտարական ինչով է նշանուար հանդիսացել Զաւալ, չգիտենք.

միայն նորա աւագ որդին Տարսայիճ — Ստեփանոս կալիսկպոսը իւր մի յիշատակարանի մէջ ձօրն անուանում է «իշխանաց իշխան, քաջ սպառազէն, մեհնամարտիկ զինաւոր»: Զաւալ կենդանի էր 1301 թուին, երբ նորա կինը Գոնցան չինեց Զինճիրուի Սպիտակաւոր Աստուածածինը: Նորա անունը յիշուած է նաև Զինճիրու գիւղի հանդէպ, Դադըլու և Շահարլու գիւղերի մէջ ընկած Աղքիլիսայի մի արձանագրութեան մէջ, որ թերի է քարերն ընկած լինելու պատճառով և պահուած է միայն այսփան. «Յանուն ܐܠܗܐ... / չաչի տամ սահճ... / որ պարսն Զաւալ... /

Եկեղեցին չինուած է 1306 թուին և ուրեմն, դարանից առաջ լինել չէ կարող Զաւալի անուն յիշատակութիւնը

*) Ալիսան. Սիսակ. եր. 192:

**) Անդ. 164:

Ճ Բ. 218, Գուլ. 470:

*) Սեկնի Լէն Պոյ. Մատուցանակաւ անմեք, քաղ. Գ. Բաբայիսի, Ս. Գ. 1899, եր. 182:

*) Սիսակ. 161:

Ճ Բաղդուկեան, Արցախ, 273:

մօտ: Այստեղ նա գրում է «Հրամանաւ և ծախիւք մեծագործ իշխանաշուք լուսաբողբջ մանկանն Տարսայիճ կոչեցեալ, իսկ ի շնորհս հոգոյն սրբոյ Ստեփաննոս»: Յիշատակարանի մի այլ տեղում Ստեփանոս կոչւում է «պատանի»: «Յորովայնէ մաւր նուիրուած լինելով Աստուծոյ, կրթւում է Ս. Գրքի և իմաստասիրական գիտութիւններով «տիեզերալոյս» նշալի վարդապետի մօտ: Յիշատակարանի գրութեան ժամանակ ՉԿԳ=1314 թուին նա քահանայ էր արդէն և պարտասուած էր վարդապետական և եպիսկոպոսական պատիւ և տախճան ստանալու:*)

Հօրեղբօր (Էլիկումի) որդւոց՝ Պաւթելի և Պաւստայի հետ՝ յիշուած են և Տարսայիճ-Ստեփանոսի հարազատ եղբայրները՝ Ծահնշահ, Էլիկում և Աղբուշտ: Յիշուած է նաև արանց «բառակր և գերաւեմար ծնուել» «պր Գոնցոյս»: Իսկ հայրը Զաւալ և հօրեղբայրը «ամենաւարճանալն ի կանայս ուր Ասիայն և Մամբան» մեռած են արդէն:

Յիշատակարանը տալիս է մեզ և մի ուրիշ իմանալիս տեղեկութիւն: Սարգիս բարունին է եղել Ստեփանոսի զատիարանի ու սնուցիչը: Իսկ այդ Սարգիսը մի արձանագրութիւն ունի Սպիտակաւոր Աստուածամանի գրան հակառին իւր ձեռքով քանդակած Աստուածամանի և Ամենակալի (Պաւստակարան) մօտին: Նա յիշուած է նաև Էլիկումի արձանագրութեան մէջ (պատկ. 7): Այս յիշատակարանին կցուած է տարրեր գրով մի ոտանաւոր, որ կ'ստանենք հետեւեալ գլխի մէջ, որով Տարսայիճ (Ստեփանոս) աւետարանը նուէր է ուղարկում իւր ուսուցչին. տղերքի սկզբնաղբերը կազմում են «Տէր Սարգսի է աւետարան»: Ոտանաւորի նկարինակն է Յակոբ Թաղորեցի: Իսկ Յակոբ Թաղորեցին Գլաձորի գրէէ էր, վարդապետ և նկարիկ: **)

Եւրոպայի և Երուսաղեմի ձեռնադրուեցաւ Տարսայիճ, հաստատ տան չենք կարող:

Յիշատակարանի խօսքերից այնպէս է երևում, որ նա պէտք է ձեռնադրուած լինի աւելի վաղ, քան 1324 թուականը, երբ մեռաւ նորա նախորդ Յովհաննէս Օրբէլեանը:*) Յամենայն դէպս 1326 թուից նա իբրև արքեպիսկոպոս մի մեծ արձանագրութիւն ունի թղթած վաղադրուած վանքի հիւսիսային պատի վերայ: «Էս Տէր Ստեփանոս Օրբէլեան որդի Զաւալին, արքեպիսկոպոս ի տանն Սիսական, եկի մեր հայրենի տուն» ի վանս վաղադրու, և տեսի գհիւրանոցն զոր կ(եր)տեալ էր հայր Սարգիսն վանս արևելատուրթեան Բուրթլէյին և զաւակացն իւր Բէշքէնին և Իվանեա...: Ինչն էլ մասնակից է դառնում նուէրներ տալով «ի պէտս պանդաւակին»: **)

Երկրորդ յիշատակարանում գրուած ՉԶ=1331 թուին, Տարսայիճ (Ստեփանոս) յիշուած է որպէս «տէր և վերապետուչ, զահնեց և արհի երկց աթոռոցս Սիւնեաց Տաթևայ և Նարաթանից և Յախաց-քարոյ, պետ երկոտտանս գաւառաց», «հօւար և իմաստուն գիտնական», «վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Եսայոյ տիեզերաքարոյ լուսաւորին»: Միևամ է արդէն Գոնցոյս, մեռած է և Ծահնշահ եղբայրը, որի յիշատակին էլ ստացել է այս աւետարանը իւր հոգեւոր հօր կիրակոս վարդապետի հետ և «քնդելուզել ոսկեով և արծաթով և տկամք պատուականաւ»: Ծահնշահը վախճանուել է «ի տաննի դատկին ի ՉԶ. թուականի հոյսց ի տրէ Գ.» Ինչպէս է լինել իւր ծնողներին՝ Զաւալին և զմայր իմ զամենաւարճեալ Գոնցոյս և յերկար կենդանութիւն խնդրել երկուց եղբայր խնոց պարն Էլիկումի և Աղբուշտային: †

Յիշատակարանին մէջ յիշուած կիրակոս վարդապետը Զաւալին ամս երրորդից անձնաւորութիւններից մէկն է, Սպիտակաւոր Աստուածամանի չիտութեան վաստակաւոր: Նա մի մեծ արձանագրութիւն ունի խորանի (αρχις) հիւսիսային պատի վերայ, ուր Գոնցոյսն «մեռնաշնորհ մայր» է անուանում, իսկ

*) Տե՛ս մեր Խաղրակեմէ Բ. 221. Յիշատակարանի նմանակ սնուիրներ պատկ. 208: Յ. Փօյմենան, Յուդայի Զեւաղաց Խալիկ վարդապետի Բ. 28/30:

**) Տե՛ս մեր Խաղրակեմէ Բ. հետք, յաւակ տնուցների ցանկը:

*) Քաղերսեմի, Արաբա, 1890.39: Ալիեան Յովհան Արապեւ յայտն է համարում Սարգիս Եպիսկոպոսին, որ պիւլ է, տե՛ս Սիսակ 237:

**) Ալիեան, Սիսակ. 526:

† Բարխուդարեան, Արցախ. 273:

ցիս շինեցի անուամբ Սպի-
տակաւոր ասածնին:

4. Ի ձեռն ըստ հոգոյ որդոյ
մեր Կիրակոս վրին: և
ետու հայրենիք իմ գերեզ-
մանատանս զիմ շինած
գեղն

5. զՔալան: ա: ձիթահանք:
բ: ալգի յՈւրծ և և Վէդի:
բ: Ջրաղաց: զճեղճիլ ի:
Ռ: գէկան գնեցի զկես

6. հողին էլ իմ եկեղեցոյս
հանդ ալի: Մոշազրիր յեա
իմ մահուանս: իմ վանացս
հայրենիք և անեն

7. մեղաւտարաւ: զծնունդն:
ծառարարն: զատիլն:
անխափան: և զտուն
ասածնին Սինալին: և թէ
ոք ի մեր ծն

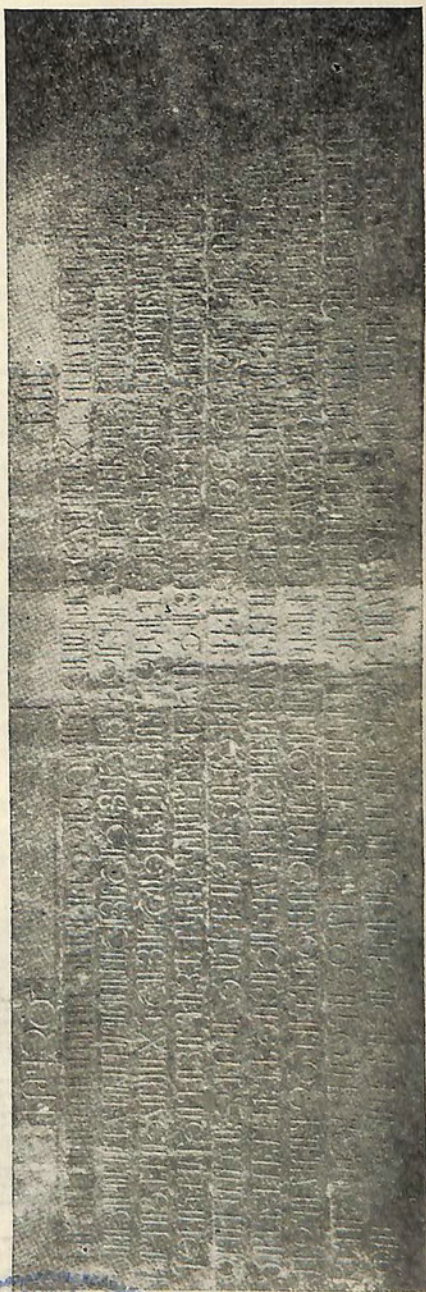
8. Ընդոց կամ յայլազգաց
զավել հայրենիք եկեղե-
ցոյս խափանէ կամ հարկ
դնէ: յայ և և: գ: սը ժողո-
վոցն

9. նզոված: Յուզաի և խա-
չահանուացն մասնակից:
և կտարիչքն ասին ի անէ
ամեն: Տիրացու գն յ:

Կիրակոս վարդապետ արձանա-
դրութիւնը:

1. + լի և յոյսու (sic!) սր
ածածնիս (մոռացուած
պատիւը): ողորմութիւն և
իմ պարոնացն Ջալալին և
Գոնցալին և Կիրակոս

2. վր: Կետիկցի: անձամբ և
ընչիւք աշխատեցա ի շի-
նու թի վանացս և եկեղե-
ցոյս ո բճ ող. գն

(Պատկ. 5) Գոնցալի արձանագրութիւնը

միջով անցնելով՝ խառնում վեղիի հետ Չիմանքեանդի հաղերում: Շահարուն հենց վանքի տակն է, ձորում, և այդ գիւղի մօտերքում պէտք է որսնել այն բուսաները, որ մասնացայց է անում կիրակոս: Եկեղեցւոյ սրբատաւարներին պարտաւարեցնում է նոր կիրակէի և Հոգեգալըստեան պատարագները իրեն նուիրել: Այս արձանագրութեան կցուած է մի տող ևւս, որ խաչի տօնին մի պատարագ «Աւրան ամին» և մի պատարագ վարդապետի մօրը՝ Թամթէին նուիրել: Անշուշտ Աւրան ամին ոչ այլ ոք է, բայց եթէ վարդապետի հայրը: Ապա թէ ոչ անհասկանալի կլինէր երկու անունների աշխարհի միացումը: Կիրակոս վարդապետի անձնուէր աշխատութիւնը վանքի շինութեան մէջ, որդիական և մայրական սրտատուջ յարարութիւնը նորա և Գանցայի մէջ, Տարսաղիձ—Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի որդիական տկամութիւնը գէպի կիրակոս վարդապետը և Եկեղեցւոյ շինութիւնից 30 տարի յետոյ և միասին կատարած նուիրարութիւնը Շահանշահի յիշատակին, վարդապետի ծնողներին նուիրում պատարագները, «Աւրան ամին» վարդաքական կոչումով, տպացոյցներ կտրող են լինել, թէ կիրակոս վարդապետ իւր ամբողջ կեանքով կապուած էր իւր շինած վանքի հետ, այսինքն նորա առաջնորդն էր: Դորա յաջորդն էր վերջիշեով Սարգիս վարդապետը, որ կտաններ լիկիւմի արձանագրութիւնից (պատկ. 7):

Հետաքրքրական են այս արձանագրութիւնների մէջ յիշուած զրամները՝ «գէկան» և «սպիտակ», բայց այդ և ուրիշ յիշատակութիւններ զրամների տեսակների և արժէքների մասին ոչ միայն պատմիչներին, արձանագրութիւններին, այլ և յիշատակարանների մէջ, արժանի են յատուկ ուսումնասիրութեան, և ամենամեծ նշանակութիւն ունին անասական կեանքի հասկացողութեան համար, որ պատմական կեանքի մի մասն է: Դրանց արժէքը փոփոխական են ժամանակի համեմատ: *)

*) Ժ. Գ. Գաբի սկզբում, ըստ Բիթլիսի Գաբիստանգիւի, Բասաճմանի հրատարակութիւն) ոսկի դանէլունը հաւասար էր արծաթի սու-

(Պատկ. 6) Եփրատի Արձանագրութիւնը

Աստուածածնի նստուածքը մութաքայի վերայ, Յիսուսի մինչև սաները հասնող պարեգօտը քանդակի հարթ ձևեր:

Մեզ համար հետաքրքրական է նաև այն երևույթը, որ արուեստագէտը վարդապետ է, վանքի տաճարից: Սա հազուադէպ է, հայ արուեստի պատմութեան մէջ, բայց դեռ եւս ուշադրութեան արժանացած չէ: Մենք կարող ենք մի շարք ճարտարապետ և քանդակ-

«լարդպետ»-ը չինել և կեչառուաց նորագոյն կաթնաղիկէն: «վարդպետ» նշանակում է ճարտարապետ, վարպետ: Նայն դարում Նորախանքի Սարգիս Կախկապտը գրել է Քարկոփի կամ Խոտակի-րաց վանքի նորոգութեան մեծ արձանագրութիւնը խոշոր երկաթագրերով և փակագրերով՝ Սմբատ արքայի և Տարսույի մամանակ: Ամաղուէի Նորախանքի Մովսիս վարդպետը «հանձարեղ լար-

(Պատկ. 7) Աստուածածնի և Ամենակալի Բանդակները

կազմը հայ վանականների, վարդապետների և կախկապտների անուններ տալ, բայց այդ կ'չեղէր մեզ մեր նիւթից. բուսականութիւնը միայն մի քանի տնտեսներով երևույթը հաստատելու համար: Սմբատ Բ. Շահնշահի մամանակ 985 թ. «ի ձեռն Սամէհանի ճարտարապետի արեղայի» չինուած է Ղզըլփրիւս կամ Ղաշախանք գիւղի եկեղեցին Ախուրեանի ձախ ափին: ԺԳ. դարում վեցիկ

ուստ գրչի և նկարազուրկէն լինելով հանդերձ, լաւ արձանագրող էր և քանդակագործ կամ «վարդպետ»:*)

Գեղարդի վանքի վիմափորի ճարտարապետն էր Գալձազ, Տեղեբու վանքինը Արագածի վերայ՝ Ազրայրիկ:

*) Միսակ. 182, 195: Մեր յօդուածը Մովսիսի մասին, «Դանիել»-ի 3, 1947, «վարդպետ» հասարակ (Եսմակուրեան մեկ պիւի անդրադարձնաւ Շահնշահի Օրկեանէն: Են ճոյրուած հաստի մէջ:

Է.

Զգեստատուն կոչուած շինութեան
և նորան կից Զանգակատան մասին
խօսք եղաւ արդէն (պատկ. 4): Դպրանից
ստաջինը փութած է Վիտամ են արեւելեան
և հիւսիսային պատերը, վերջինս էլ այ-
սօր վազը կ'փութի: Զգեստատունը հիւսի-
սային կողմից գրեթէ հազարդակցութիւն
ունէր տաճարի բազի հետ: Նա կրկնա-
յարկ էր և դմբէթուար լինելու նշան-
ները երեւում են հիւսիսային պատի
վերայ: Արեւելեան պատին՝ ներքից՝
գրուած է Զաւալի որդի Էլիկուսի:

հողով ու զինչ յիւրժ այգի կա:
Տաբրեն հողոյն Կոնցին

3. մեծ արտ Զարուտն? Ուրունսլու-
ղին նորքն: ա: այգի յառին? որ
մեր գերեզմանատանս հայրենիք
լինի: մինչ ի կատարած աշխարհ

4. ի: Սդ վդ. և. միտարանքս խոստա-
ցան ի տարին ա: ի: մեզ ով ի
մերոց կամ յաւատարաց զովել

(Պատկ. 5) Արծիւի մագիլների մէջ խոյ:

մեծ արձանագրութիւնը (պատկ. 6)
4,23x1,70 մետր մեծութեամբ: Մակե-
րեւայթը ներկուած է կարմիր գունով:

1. Յուսով [ամեն] աղալին ալ. ևս էլի-
կումս որդի Զաւալին թուն մեծի
Տարսաիճին տվաք զմեր հալալ
հայրեն... անդի տակն և. զ

2. Շեղջիկ մեր գերեզմանատանս իւր:
դ: կողարոյն ոստին և. ջրբին

հայրենիքս հանել ջանա կամ հար

5. կ զնէ: յ: ժը: հայրապետացն
նշոված է կատարելքն աշինն ի
տէ: թվ 29.6

Արձանագրութիւնը թէև բնդհան-
րապէս լաւ է պահուած, բայց եղծուած
են տառջին տողի վերջից երրորդ և
չորրորդ բառերը մի քանի տառերով:

Երկրորդ տողի մէջ «և» բառի
միայն և-ի հետ միացած և է երեւում:

գրութիւնների մէջ յիշուած պարոն
Էլիկումը Զաւալի որդին է, պէտք է
ընդունել նաեւ, որ այնտեղ յիշուած յի-
տադայ իշխանները այն ցեղի ժառանգ-
ներն են, ինչպէս էլ լինի, անօգուտ է
նշանակել այն անունները, որոնք իշ-
խանական ծագումն ունին և զուցէ մի
օր բանասիրութիւնը միջոց կ'ունենայ
վերջնական խօսք ստեղծելու արդ մասին:

Քէշիքեանդ (երեցողիւզ) գիւղի
արեւելահարաւային կողմը մի սագաշէն
եկեղեցի կայ շուրջը գերեզմանատուն.
գերեզմաններից մի քանիսը օրօրացած
են, ամանք խաչադարձ քարերով: Խաչ-
քարերից աչքի է ընկնում մէկը, սպի-
տակ, մարմարխանման քարից, 2,50
× 1,04 մետր մեծութեամբ (պտակ. 9):
Խաչի ճակատի մէջտեղը, քանդակուած
է մի Ամենակալ, նստած չորեքկերպիւս
աթոռի վերայ: Տիրոջ հագուստի ծալ-
քերը, նստածաժքը, չորեքկերպիւսները
(աջից՝ արձիւ և տալեւ, ձախից՝ հրեշ-
տակ և եղ, ամենքն էլ թեւաւոր) այն-
քան նուրբ չեն, ինչպէս Ամենակալի
և խաչի շրջանակ կապտող գծերի հիւ-
սուածքին ու երկրաչափական հիւսկէն
ձեւերը: Բուն խաչը՝ կողքի փոքր, մարդ-
կային ձեւով ընծաւ խաչիկներով,
նոյնպէս գեղեցիկ է: Այս խաչերի տակ
բոլորակ շրջանակի մէջ քանդակուած է
մի գեղեցիկ վարդակ (rosette): Կեղ-
բանը մարդկային գէմքով: Խաչի ճա-
կատին երեքուստ աստեղով զրուած է.
«Սը խաչս բարէխաւս պարոն ձան-
դուին»): Իսկ խաչի հիւսիսային կողքին
(երեքը գէպի արեւմուտք է դարձրած)
փորագրուած է.

«Ես պարոն Միրզուլիս ար Ած /
ատ / ուրս կամաւն ալ / կախն / ցի
ղիս աչս / փրկութիւն հոգոյ / պարոն
Զանդ / ուլին / որ ի քս / փոխեց / աւ
իշէ / ցէք թա զմս»:

Վերջին երկու բառերը պիտի կար-
դալ «խաչատուր գծողս» որ քանդակողն
է խաչի:

Խաչի տալ ձգուած է մի տափակ
գերեզմանաքար մարդու պատկերով,
ձեռքերը կրծքին, հետեւեալ արձանա-
գրութիւնով.

«Այս է հանգիստ պար Զանդուլին»:

Պակասում է թուականը, բայց խա-
չի արեւեստին նախընթաց, հասնօրէն ԺԳ.
— ԺԵ. դարի գործ է:

Այստեղից գէպի արեւելք ընկած
զատ զատ բլուրների վրայ երեւում են
նոյն տեսակ սպիտակ քարերի փոքրիկ
մնացորդներ. զօքա, ակամատեսների
պատմելով, երկու մեծ և աւելի գեղե-
ցիկ ու նուրբ քանդակներով զարդա-
րուած խաչքարեր են եղել: Բայց մեր-
ձակայ Գարալազար թաթարաբնակ գիւ-
ղի բնակիչները հետզհետէ կտարել են և
իրենց ննջեցեալների գերեզմանների
համար գլխաքարեր պատրաստել: Ամե-
նայն հաւանականութեամբ զօքա իշխա-
նական յուշարձաններ են եղել, որոնց
արձանադրութիւնները զուցէ մեր հոր-
ցերին պատասխան կ'այայն, բայց մարդ-
կային բարբարոսութիւնը զրկել է մեղ
այդ հնարաւորութիւնից:

Գ. Կ.

Նրիւ կաւեւր վրիպակ պէտք է ուղղել, միւսները եսակեալի
կլիմին բնութագրողներին:

եր. 10. յոյսն պէտք է ուղղել յոյսի:

եր. 13. Զուայի արեւելեան կողմը, պէտք է ուղղել արեւմեան:

Արդ ազատեալ զամենեկան միջնորդութեամբ աւետարանիս, որք պատահիք այսմ լուսանըկար ամարան կտակիս, յիշեցէք զդեռարդոյցն և զլուսազարդ պատանին զոր Ստեփաննոս հանգերձ բարբ Կարմիր խրովք ի մաքրափայլ սր աղաւթս ձեր առաջի մեծի զննմանն Գիւղար խորհրդարար մեռանի և է միշտ կենդանի: յիշեալք ազատեալ և զհայր սորին զմեծ իշխանաց իշխանն զհայրաւորացն առ Քն զպր Զաւարն և զհաւրաքոյրք սորա զամենաւարհնալն ի կոնոյս զպր Աստուծոյ եւ զՄամբանն *) և զմայր սոցին զպր Մինաստաթանն տլլ և զհաւրաքոյրք սորա զոր Ստեփաննոս նեարապաւլիս (sic!) Սիւնեաց նահանգին և զպր Ելիկուն, որ վաղ մահաւամբ ի տիս մանկութեան փոխեցան յաշխարհէս առ սոսկաւազն և յոյսն ամենեցուն Քն, զոր դասեցէ զնոսս Ած ընդ սր և երջանիկ իշխանացն. և ի դասս սր հայրապետացն:

Եւս տուելի ազատեալ յիշիլ աղաւթիւք զոր և զերանաշնորհ բարունին ԶՍարգիս, զդատար (արակ) և զանուցիչ առ Ստեփաննոսի, որ ի մանկութենէն մինչ ի յարուսն հասակի մեծաւ Զանիւ և

աշխատութեմ վաստակեալ ի սնունդ տիրապէս և յաւուսն և ի հրահանգս հոգեւոր և մարմնաւոր, հասուցէ նմա տրվարձրս բարեաց ընդ միոյն բիւրապատիկ աստ և ի հանգերձեցումն:

Եւ արդ եւս մեղաւք խաւարեալս և ի տուսնս մեղաց կապեալս կրկին չըզթալիք Պաւղոս սոսկ անուն վզ ըստ կարի իմում մեծաւ աշխատութեմ վաստակ ի լուսոյ և պակտեալ ի զարուսնէ. զողորմեալ ձեռաւք զբեցի զսա և բնծայեցի, իրբ զակն անդին և պատուական ի ձեռս Պատկին*) եկեղեցոյ ի տիս մանկութե, զոր սացէ Քն Ած վաշիւալ յամբարսմ ժամանակաց: Ալլ և մեծաւ բողոքանաւք և արտ||արարթոր ըզձիւ անգեալ առ ռաս պատահեցող սմա, եղբայրական ցաւակցութե. յիշիլ զիս աղաւթիւք և ծովացեալ և անհուն մեղաց իմաց ի Քէ թողաւ ի ննդրիւ և ծնողացն իմաց և ազգականաց. և ինքն բարեգութն և ողորմածն Ած ձեզ շնորհեցէ թողութի մեղաց. և աղաւթիւք սր Ածածնին և ամենայն սրբոց զիշեցեալքս և զիշաղքդ ամենայն հաւատացեալք Գիւղար միտպէս միացուցէ ի լոյսն անշիջանիկ ի հայր և յորդի և ի սր հոգին այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

*) Տողի զիւնի գրած:

*) Ասեփանոս անուան բաղնաւորիւր:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ

ՎԵՃՆՈՒԹԵԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՆՆԵՐԸ

Ելադեղ կը նշանակուիմ այն աշխատողները, որ
սպարդում են արտասահմանի մէջ եւ մասշնչի են.

- Ա.— Դիւեր եւ Ռուսմատրուքիներ Հայ Արուստի եւ Մշա-
կոյքի Պատմութեան, Պրակ Ա.
1. Մախտանց որդի Ռամկայ:
 2. Իզնապիտ մանրանկարչ եւ Շորոկանց տոմար:
 3. Հաղրատի դպրոցի մի գլուխ գործոց (Գեաղեկի աւետարանը)
Երուսաղէմ, 1935:
- Բ.— Հաւուց Թառի Ամենաբերկիւր եւ Նայնան Յուշարաններ
հայ արուստի մէջ, պատմա—հնագիտական ռուսմատրու-
քիւն, Երուսաղէմ, 1937:
- Դ.— Դիւեր եւ Ռուսմատրուքիներ Հայ Արուստի եւ մշակոյ-
քի Պատմութեան, Պրակ Բ.
1. Կոտանդին Ա. Կարդիկոս:
 2. Մի ձևագիր աւետարան:
 3. Գարնիայ Իզնապիտ Հոսոմոսի մանրանկարչի մասին, Դիւ-
եր, 1943:
- Դ.— Խաղրակեան կամ Պոռնեան Հայոց Պատմութեան մէջ,
մասն Բ. Հոգևար կեդրոններ եւ Դիւարի բարձր դպրոց
Պոռնեան իշխանութեան մէջ, պատկած Երուսաղէմի Վերոց
Թարգմանչաց-Դուրեան Գրական մեջանակով, Երուսաղէմ, 1942/4.
- Ն.— Խաղրակեան կամ Պոռնեան Հայոց Պատմութեան մէջ, հատոր
Գ., պատկած Երուսաղէմի Վարգմանչաց-Դուրեան մեջանակով:
Դիւ-եր, 1942/3.
- Զ.— Դիւեր եւ Ռուսմատրուքիներ, պրակ Գ.
1. Պողովաներ եւ գմբէրաորոճը ճախնական հայ տանարների:
 2. Գերեզմանական կորդներ եւ նրանց հնագիտական առժէր
հայ արուստի պատմութեան համար: Դիւ-եր, 1944:
- Է.— Խոսրովի Թարգմանչի եւ Երկաթիւրիւն Եորին, Վարդաշա-
պու, 1903: Գիշ թուով մասշնչի:
- Ը.— Դիւի Լոյս եւ Նեան, Անրիկիա, 1947:

ՀԱՄԱՀԱՐԱՐ ԳԻՒ. ԳՐԱՐ.

FL0068481

[In 354]

ЦЕНА

III
3154

Գ Ի Ն

ՍՈՒՐԻՈՒ ԵՒ ԼԻՔԱՆԱՆ Զ Լ. ՈՍԿԻ

ԱՐՏԱՍՏԱՅՄԱՆ 1/2 ՏՈԼԱՐ